

ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У СВІДЧЕННЯХ ФРАНЦУЗЬКИХ ДИПЛОМАТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

У статті розглянуто стан ознайомлення громадськості Франції з перебігом воєнних дій в Україні у другій половині XVII ст., проаналізовано причини цікавості французьких дипломатів до постаті Юрія Хмельницького, зібрано їхні свідчення про нього.

Серед українських гетьманів найбільш нещасливим був, мабуть, Юрій Хмельницький, який кілька разів брав до рук гетьманську булаву, проте жодного разу його правління не відзначилося славетними вчинками. Сходження Юрія на гетьманство радше зумовлювалося збігом обставин, аніж його особистими амбіціями та прагненнями. Постать цього очільника України завжди розглядалася крізь призму величчя його батька, що ще більше підсилювало різкий контраст між великим Богданом і його безталанним сином. Саме тому особа Юрія Хмельниченка привертала досить мало уваги дослідників, незважаючи на те, що він відігравав активну роль в українській політиці впродовж майже трьох десятиріч. Його біографія рясніє «білими плямами», і достеменно невідомо навіть де, коли та за яких обставин він прийняв смерть. Серед сучасних дослідників, що зверталися до вивчення діяльності Юрія, можна назвати Ю.Мицика¹, В.Смолія, В.Степанкова², Т.Чухліба³, Є.Літвіненка⁴ та ін. При вивченні життєпису Богданового сина неабияке значення має залучення нових джерельних свідчень, які раніше залишалися поза увагою істориків, у тому числі іноземних. Зокрема, дослідниця Є.Літвіненко розглянула відображення гетьманства Юрія Хмельницького на шпальтах німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» у XVII – на початку XVIII ст.

Важливе місце в корпусі іноземних джерел посідають тогочасні дипломатичні звіти, реляції, мемуари. Французьке королівство, що перебувало тоді у зеніті своєї могутності, уважно спостерігало за великою війною в Україні, що, спалахнувши у середині XVII ст., тривала майже півстоліття. Значним потрясінням для Європи на тлі цієї довготривалої війни стала турецька експансія на північ (1672–1678 рр.). Після взяття Кам'янця-Подільського та зруйнування Чигирини османи контролювали більшу частину Правобережної України. Створений ними на завоєйо- ваних територіях еялет став найпівнічнішою адміністративно-територіальною

* Луняк Євген Миколайович – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
E-mail: lunyak@ua.fm

¹ Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1995. – С.237–250.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 1999. – 352 с.

³ Чухліб Т.В. Князівство Юрія Хмельницького // Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Сто великих постатей і подій козацької України. – К., 2008. – С.195–199; *Його ж.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – К., 2009. – С.256–269; *Його ж.* Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010. – 446 с.

⁴ Літвіненко Є. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» (XVII – початок XVIII ст.) // Київська старовина. – 2011. – №1. – С.110–122.

одиницею Високої Порти⁵. Нове її посилення на тлі багатовікової ворожнечі між християнами та мусульманами могло призвести до кардинальних змін у геополітичному ландшафті Європи. У зв'язку з цим діяльність французької дипломатії в Туреччині, Речі Посполитій та Московії активізувалася. Емісари з Парижа склали детальні звіти про бачене та почуте ними – усе, що могло бути цікавим для королівського двору й суспільства.

Постать Юрія Хмельницького привернула увагу французької дипломатії одразу після появи того на політичній арені. Так, про його діяльність повідомляв у 1657–1659 рр. П'єр де Нуае (1606–1693 рр.). Цей чиновник виконував функції особистого секретаря польської королеви Марії-Луїзи, і принагідно постачав інформацію про події в Речі Посполитій французькому уряду та своїм колегам із дипломатичних місій.

Між іншим, слід згадати, що у XVII ст. польськими королевами були здебільшого саме французьки, які, природно, мали у своєму почті багатьох земляків – Марія-Луїза де Гонзага (1645–1667 рр.) та Марія-Казимира де Лагранж д'Аркієн, більш відома як Марисенька (1674–1696 рр.). У перерві між ними польський престол посідала Елеонора-Марія Австрійська (1670–1673 рр.), яка по материнській лінії також належала до французької гілки роду Гонзаг (її матір – Елеонора де Гонзага – була небогою польської королеви Марії де Гонзаги, тобто дочкою рідного брата останньої).

8 грудня 1657 р., сповіщаючи про події в Україні після смерті Богдана Хмельницького, П. де Нуае зазначав, що новим гетьманом (або, за французькою термінологією, «козацьким генералом») став Юрій, хоча й передав тимчасово владу Іванові Виговському, «канцлеру покійного» – через юний вік і брак досвіду⁶. А 18 жовтня 1659 р. французький дипломат із тривогою повідомляв про повстання в Україні проти лояльного до Варшави І.Виговського, усунення його від влади та повернення булави молодому Ю.Хмельницькому, який був поставлений на чолі промосковської партії⁷.

Серед французьких свідчень про Ю.Хмельницького, мабуть, найбільшу цікавість представляють повідомлення секретаря французького посольства у Стамбулі протягом 1670–1685 рр. де ла Круа (середина 1630-х – 1704 рр.). Цінність його інформації важлива тим, що він повідомляє подробиці маловідомого досі періоду перебування Богданового сина в турецькому полоні та пояснював обставини, що до цього призвели.

Автор повідомляв, наприклад, про прагнення Юрія усамітнитись у монастирі, про отримання ним нового імені, яке де ла Круа подавав як «Гільдезій» (очевидно, ідеться про перекручений варіант чернечого імені Ю.Хмельницького – Гедеон), про його потрапляння до татарського полону, де справжня сутність колишнього гетьмана України була викрита козаком-ренегатом Миколою, перейменованим на мусульманський манер в Алі, своїм колишнім прислужником, про відправлення шляхетного бранця до столиці Високої Порти, про

⁵ Чухліб Т. Козаки та яничари... – С.199–200.

⁶ [Noyers Pierre des]. Letres de Pierre des Noyers, secrétaire de la reine de Pologne Marie-Louise de Gonzague, princesse de Mantoue et de Nevers, pour servir à l'histoire de Pologne et de Suède de 1655 à 1659. – Berlin, 1859. – P.363.

⁷ Ibid. – P.551–552.

поводження з ним турків і про його спробу втечі з полону в 1670 р. Повідомлення про останній факт автор супроводжує найдетальнішими подробицями (опис місця ув'язнення, спосіб утечі, час, наслідки), що дозволяє довіряти цим свідченням, які могли бути відомі французькому дипломатові завдяки його статусу. Після того, як невдаха-втікач Ю.Хмельницький був упійманий турками, він зазнав жорстоких покарань киями, «був закутий у залізні ланцюги з шиї до ніг» і перебував під постійним наглядом. Лише зречення Петра Дорошенка султанської протекції дозволило Ю.Хмельницькому в 1677 р., позбувшись тортур і принижень, знову отримати гетьманську булаву⁸.

Про невдалу втечу Ю.Хмельницького зі стамбульської в'язниці Едикуле («Семибаштовий замок») свого часу писав Т.Чухліб, спираючись на згадку в популярній в Європі XIX ст. «Історії Польщі перед і під час правління короля Яна Собеського» (1827–1829 рр.) Нарциса-Ахілла де Сальванді (1795–1856 рр.), яка багаторазово перевидавалася⁹. Щоправда, сам Т.Чухліб, зважаючи на досить віддалене у часі від доби Ю.Хмельницького свідчення цього автора, ідентифікував його повідомлення як «бувальщину, а можливо й легенду»¹⁰. Утім, оригінальні свідчення де ла Круа, котрий був сучасником і очевидцем подій, пов'язаних із невдалою втечею Юрія, а потім залишив матеріали, які послужили першоджерелом для Н.-А. де Сальванді, переконують, що згадані події мали місце насправді.

Слід зауважити, що спроба втечі Ю.Хмельницького була пов'язана якраз із появою у Стамбулі самого де ла Круа і початком його дипломатичної служби в 1670 р. Він прибув до столиці Високої Порти на військовому кораблі «короля-сонця» Людовіка XIV у зв'язку з ротацією складу французького посольства. Усе це супроводжувалося також гучним скандалом, що був пов'язаний з організованою за сприяння версальських емісарів утечею ще одного бранця, який перебував в ув'язненні разом із Ю.Хмельницьким і був відомий як «шевальє де Божо». Де ла Круа повідомляє ще й про інших утікачів, які шукали порятунку на французьких кораблях.

Утечі важливих в'язнів стривожили турецький уряд, який небезпідставно пов'язував їх із прибуттям сюди французької ескадри. Це не могло пройти повз увагу дипломата, котрий, вочевидь, мав усі підстави тоді непокоїтися не лише за свою свободу, але й життя. Проте якщо втеча Божо відбулася за сприяння та безпосередньої підтримки його земляків, колишній український гетьман намагався визволитися самотужки – на цьому наголошував у спогадах і сам де ла Круа. Оскільки ця інформація ще не публікувалася у вітчизняній літературі, свідчення секретаря французького посольства про перебування Ю.Хмельницького в турецькому полоні нижче подаємо повністю.

Дуже детально де ла Круа розглядає події московсько-турецької війни 1676–1681 рр., коли Ю.Хмельницького було проголошено турками «князем України». За словами французького дипломата, до призначеного османами гетьмана

⁸ *De la Croix*. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte. – La Haye, 1689. – P.102–115.

⁹ *Salvandy Narcisse-Achille de, comte*. Histoire de Pologne avant et sous le roi Sobieski. – Bruxelles, 1841. – Т.ІІ. – P.62; *Reéd.* Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne. – Paris, 1855. – Т.ІІ. – P.84–85.

¹⁰ *Чухліб Т.В.* Князівство Юрія Хмельницького. – С.195; *Його ж.* Козаки і монархи... – С.259; *Його ж.* Козаки та яничари... – С.154.

приєднався 4-тисячний козацький загін, який брав участь у поході турецько-татарської армії в Україну¹¹. Де ла Круа зазначав, що головним місцем бойових дій цієї війни став Чигирин. Він навів опис сил Османської імперії, перелік командувачів, відправлених на відвоювання гетьманської столиці, маршрут їх пересування, подав яскраві картини битв. Автор цитує у французькому перекладі важливий документ того часу – текст листа Олексія Михайловича Мегмедові IV, в якому московський цар вимагав у турецького султана визнати факт належності «провінції України» («la province d'Ukraine») саме його державі, апелюючи при цьому до угод, укладених ним із Б.Хмельницьким, його сином Юрієм та П.Дорошенком. Із приводу цього послання османський володар навіть скликав особливу нараду, що висловилася за війну з Московією¹². Про важливе місце Чигиринських походів у «Турецьких війнах» де ла Круа говорить той факт, що їх опису відведено близько сьомої частини всієї книги (приблизно стільки ж присвячено знаменитій Віденській битві 1683 р.). Аналізуючи захоплення Чигирини, автор відзначав, що перемога військ Мегмеда IV в Україні не стала вирішальною, адже армія Григорія Ромодановського («Ramadanoski») із союзниками козацькими загонами зберегла боєздатність, а доволі сумнівним здобутком кровопролитної війни для турків стали хіба що руїни гетьманської столиці.

Одним із перших у французькій літературі де ла Круа звернув погляд на легендарного кошового отамана Івана Сірка («Cirko», «Chirko»), якого іменував «ватажком запорозьких козаків» («chef des Cosaques Zaporoches»). Він, зокрема, подав свідчення про один із маловідомих походів І.Сірка на узбережжя Чорного моря в 1679 р., коли запорожці завдали дошкульних поразок туркам і татарам¹³. За інформацією де ла Круа, саме тоді від рук козаків І.Сірка, очевидно, і загинув Ю.Хмельницький¹⁴. Це повідомлення також подаємо нижче. Безумовно, свідчення французького дипломата про загибель Богданового сина у зв'язку з нападом січовиків видається помилковим, проте й воно становить певний інтерес, відбиваючи чутки, що циркулювали навколо самого факту смерті турецького ставленика.

Треба відзначити, що один із фігурантів історії невдалої втечі Ю.Хмельницького, про якого згадувалося вище, також залишив свідчення про українського гетьмана. Ідеться про «шевальє де Божо». Очевидно, під цим псевдонімом сховався офіцер і дипломат, у 1680-х рр. наближений до польської королеви Марисеньки – Франсуа-Полен Далерак. Цікаво, що французьке слово «Вауїеу» можна перекласти українською як «гарна гра», що є непоганим псевдонімом для шпигуна.

Крім згадки про Божо у де ла Круа, про цю авантюристичну постать повідомляв також інший французький дипломат – маркіз Жан-Луї д'Юссон де Бонак (1672–1738 рр.), який свідчив, що «мальтійський рицар, який звався де Божо, був невільниким у Семи Баштах більше двадцяти років», але, на щастя, зміг утекти звідти, дістатися одного з французьких королівських кораблів і таким чином повернутися на Батьківщину¹⁵. Щоправда, можливо, де Бонак дещо

¹¹ *De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie...* – P.126.

¹² *Ibid.* – P.121–122.

¹³ *Мицук Ю.* Іван Сірко. – К., 2010. – С.115–118.

¹⁴ *De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie...* – P.147–148.

¹⁵ [Bonnac Jean-Louis d'Usson marquis de]. *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le Marquis de Bonnac.* – Paris, 1894. – P.26.

збільшив термін неволі важливого французького в'язня, оскільки не був безпосереднім свідком і сучасником тих подій, і писав свої «Історичні мемуари» майже через півстоліття після зухвалості втечі Божо.

У своїх «Мемуарах шевальє де Божо», які охоплюють переважно період 1679–1683 рр., коли їх автор був представником Франції при дворі Яна III, сам Божо, цей «Джеймс Бонд сімнадцятого століття», детально розповів про події в Україні. Згідно з його повідомленням, Ю.Хмельницький був отруєний турками¹⁶. Це свідчення також подаємо нижче.

Час, місце та обставини смерті Ю.Хмельницького до нашого часу залишаються дискусійним питанням в історіографії. Здебільшого зазначається, що він пішов з життя між 1681 і 1685 рр., а місцем загибелі називають Кам'янець-Подільський і Стамбул. Найчастіше зазначається, що гетьман-невдаха був задушений турками¹⁷. Т.Чухліб обережно припускає, що той «помер дорогою до Стамбула чи був страчений»¹⁸. Утім, якщо розглянути останнє припущення, можна визнати, що воно повністю узгоджується зі словами Божо про отруєння Ю.Хмельницького, раптову смерть якого туркам досить легко можна було пояснити природними причинами.

Незважаючи на те, що свідчення французьких дипломатів проливають певне світло на долю Юрія Хмельницького, вона все ж залишається такою ж загадковою та малознаною, і є потенційним об'єктом для серйозних наукових студій, що могли б дати краще уявлення про цю суперечливу постать української історії.

№1

Свідчення де ла Круа про перебування Ю.Хмельницького у Стамбулі

[р.101] Усе, що сталося¹, відбулося без відома турків через віддаленість і суворість тогочасної пори року. І вони не скоро довідалися б про це, якби один грецький священник, який прибув з України, щоби клопотатися про свої доходи, не повідомив патріархові про все, що трапилося внаслідок цього дезертирства.

Патріарх на ім'я Парфеній², радий, що має нагоду прислужитися великому візиреві, відправив Маврокордато³ просити, щоб його прийняли, та втаємничив того в новину, яку той священник йому повідомив, просячи його наполягати на аудієнції в прем'єр-міністра, аби скористатися сприятливим моментом, і боячись, щоб ця звістка не надійшла до того з іншого джерела, адже тоді він не мав би тих переваг, які сподівався отримати, повідомивши її першим.

[р.102] Патріарх відправив із ним цього священника, щоб той міг детально і якнайточніше розповісти великому візирю про перехід Дорошенка. Цей царедворець був дуже вдячний грецькому понтифіку за його вірність і за старанність докладати зусиль для служби Порті. Він запевнив його у своїй вдячності, нагородивши 50 цехінами того священника, і запитав у нього про засоби, які б дозволили якнайпростіше повернути на свій бік цих зрадників.

¹⁶ *Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX.* – Amsterdam, 1700. – Р.91.

¹⁷ Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І.Підкови та Р.Шуста. – К., 2002. – С.1017; Мицик Ю. Юрій Хмельницький. – С.250.

¹⁸ Чухліб Т.В. Князівство Юрія Хмельницького. – С.198–199; *Його ж.* Козаки і монархи... – С.267; *Його ж.* Козаки та яничари... – С.163.

Цей піп сказав йому, що у Семи Баштах сидів колись чернець, син князя Хмельницького, начальника козаків (*un caloyer, fils du Prince Kemielniski, chef des Cosaques*), ув'язнений багато років тому, який колись уже командував цими людьми після смерті свого батька, і було нескладно їх привести під його владу.

Перший міністр наказав негайно звільнити того й поновити його панування у своєму князівстві. Але він побоювався, щоб його духовний сан не спричинив якихось утруднень і що він, усамітнівшись від мирських справ, міг не захотіти більше знову повертатися у світ, порушуючи дані ним обітниці. Парфеній мав позбавити того цих сумнівів і взявся за ведення цієї справи. Він пішов до Семи Башт у супроводі Маврокордато.

[р.103] Доля ж цього ченця була такою.

Богдан Хмельницький (*Bogdan Kemielniski*) був убитий під час великої битви, виграної поляками, проти об'єднаних військ московитів і козаків⁴, котрих вони зробили бранцями. Тоді на його місце було обрано Георгія, його сина (*Georges son fils*), котрий по-велевав козаками впродовж трьох років, але мав постійні побоювання стосовно поляків, щоб не стати їх жертвою як його батько. Він вирішив зректися свого знатного становища, щоби в одязі ченця грецької віри знайти спокій від життя, надаючи перевагу монастирській бездіяльності, більш притаманній його натурі, аніж клопотам генерала. Але тут на нього чекали інші біди, більш жахливі від тих, яких намагався уникнути цей найбезталанніший з усіх генералів (*le plus malheureux de tous les Generaux*).

Він змінив своє ім'я і став називатися Гільдезієм (*Ghildesi*)⁵, убрався у чернечу чорну рясу та шапку з темної вовни й подався до Києва через степи, щоби сховатися від світу в одному монастирі, присвяченому Богоматері. У той час, коли його втеча була прихована від своїх, він потрапив

[р.104] до рук одного загону поляків, які його пограбували й, напевно, забрали б з собою, якби цьому не завадили татари, котрі змусили поляків тікати й покинути свого бранця. Захопивши того, вони поводитися з ним дуже жорстоко й урешті-решт відправили до Криму, думаючи зробити подарунок ханові. Той, оцінивши його вигляд і манери, зрозумів, що це не просто людина з народу, відтак доклав різних зусиль, аби навести того в магометанську віру. Жодні намагання та подарунки цього володаря не допомогли йому досягти бажаного, і Гільдезій весь час опирався. Якимось він був упізнаний одним ханським рабом, козаком-ренегатом, який був домашнім слугою князя Хмельницького в роки дитинства Юрія. Йому було неважко впізнати в ньому, незважаючи на те, що той змінив ім'я й одяг, сина свого колишнього господаря, немов би й не було вже тих років, проведених у Татарії, де завдяки новій вірі та гарним умінням доля йому посміхнулася й він здобув велику милість у свого володаря. Саме тому, мабуть, Юрій не впізнав

[р.105] свого колишнього слугу через його возвеличення.

Микола або Алі (*Nicolo ou Hali*), таким було турецьке ім'я козака-ренегата, плекаючи надію вдоволити свого володаря, вирішив відкрити йому походження та знатність його нового невільника. Ба більше, Алі боявся, щоби прихильність, що її хан почав виказувати до Гільдезія, не зашкодила його становищу, яке він мав раніше. Саме тому він оголосив ханові, що цей чоловік насправді зветься Юрієм і є сином Богдана Хмельницького, ім'я якого було добре відоме в Татарії через неприязнь поміж двома націями.

Цей султан⁶, який бажав, щоб ця новина виявилася неправдивою, оскільки мав намір залучити Гільдезія на свою службу, наказав покликати того й, нічого не кажучи про секрет, який довідався від Алі, сказав йому, що той є шпигуном у чернечому одязі, і що йому найкраще зізнатися в усьому, що знає, а інакше, якщо він буде приховувати правду, її в нього вивідають за допомогою кийка.

Таке поводження, як до якогось раба, здалося тяжким для цього генерала, і, не у змозі опиратися

[р.106] цій загрозі, він простодушно розкрив своє походження та причину свого перюдоягання. Хан був дуже здивований цією переміною, яку магометани пов'язують із божевіллям, а більш значні особи вдаються до подібного лише в умовах найвищої загрози своєму життю. Так, наприклад, зробив Фірарі-Мустафа, єгипетський паша, який,

рятуючи свою голову від переслідувань великого візира Кепрюлю-батька⁷, переодягнувшись дервішем, під личиною якого проживав у схованці аж до смерті цього прем'єр-міністра. Отже, цей володар, як я говорив, намагаючись зрозуміти причини, що спонукали Юрія віддати перевагу патериці самітника перед гетьманською булавою, не знайшов іншого пояснення цьому неробству та втечі від справ, як вплив певної хвороби, що затьмарила йому розум. Він навіть хотів того відпустити, але, побоюючись, щоби новина про цього бранця не дійшла до Порти й не спричинила йому турбот, вирішив відправити його до Константинополя, що й було зроблено.

Гільдезій, або Юрій Хмельницький, після прибуття до Константинополя став державним в'язнем і був поміщений до Семи Башт⁸, де провів кілька тяжких років,

[р.107] страждаючи від суворох умов життя і нудьгуючи від самотності, більш суворі від самотності звичайного ченця. Він намагався скористатися з присутності військових кораблів найхристияннішого короля⁹, які привезли сеньйора де Нуантеля¹⁰, його посла. Ці кораблі, які очікували на відправлення назад його попередника¹¹, обрали для своєї якірної стоянки місце поблизу Семи Башт, щоби посприяти в поверненні додому багатьом нещасним рабам із найрізноманітніших націй, які постійно прибували сюди. Між іншим, і шевальє де Божо, який сидів в ув'язненні у замку разом із Хмельницьким. Утеча цього шевальє була більш щасливою, ніж утеча згаданого козака, оскільки була полегшена багатьма корабельними човнами, що чекали на нього поблизу фортечного муру.

Потреба вчить розуму. Гільдезій не бачив жодної іншої нагоди для визволення, як утеча. Дізнавшись із чуток, що ці кораблі, які він бачив зі своєї в'язниці, є відкритим прихистком і доступні для всіх нещасних, оскільки турки не наважуються їх оглядати, як більшість інших, що вони ретельно обстежують,

[р.108] він цілковито поринув у пошуки засобів, придатних для втечі. Він не придував нічого іншого, як перетнути мури. Але водночас він розумів, що його намір може зруйнуватися через брак інструментів, які б допомогли йому втекти.

Оскільки він уже давно перебував в ув'язненні, його не охороняли надто пильно. Він мав змогу прогулюватися вдень у невеличкому дворіку перед баштою, в якій його зачиняли на ніч. Цей дворик був відділений від моря лише високим муром, зведеним на скелях, який оточував фортецю та захищав від ударів водної стихії. Він розмірковував про засоби, які б дозволили довести до кінця його намір, коли випадок дозволив йому знайти позаду дерев'яної будівлі шматок заліза, який каменярі, котрі незадовго перед цим працювали тут над зміцненням муру, залишили у цьому місці без нагляду. Прикинувшись сплячим, він дочекався часу, коли його ніхто не бачив, і схопив цю залізку, яку сховав у матрац, набитий сіном. За її допомогою він зміг виламати два залізних прuti з ґрат на вікні своєї в'язниці.

[р.109] Коли він робив свою справу, він не мав ані мотузки, щоби спуститися вниз, ані помічника, який би міг допомогти йому, як це було у шевальє де Божо в його біді. Він здогадався розрізати свій солом'яний матрац на стрічки, переплітаючи їх із солом'ю. Таким чином, вийшла своєрідна мотузка, яку він прив'язав до одного з прутів ґрат, перекинув через вікно й почав спускатися вниз. Однак мотузка виявилася занадто короткою, він зістрибнув так невдало, що шум від його падіння розбудив охоронців-бостанджі (*Bostangi*)¹², кімната яких виходила на цей двір. Його втечу було виявлено садівником¹³, який, однак, не проявив такої спритності, як в'язень, котрий не розгубився та, не маючи часу перелізти через мур, стрибнув просто на скелі, сильно вдарившись головою.

Біль від удару, страх, темрява й шум, що доносився з іншого боку, не дозволяли йому продовжувати свій шлях, і він сховався у морі поміж двох скель. У цей час садівник повідомив про його втечу каштелянові. Той наказав відчинити невеличку браму, що виходила до моря, і відправив охоронців на берег, щоби відрізати йому шлях,

[р.110] а інших відрядив на його пошуки. Вони даремно шукали його всю ніч із ліхтарями. Знайшли його лише на світанку напівживого від поранень, із понівеченими руками, побитого морськими хвилями і заляклого від холоду.

У такому стані його було доставлено у фортецю, управитель якої наказав йому дати багато ударів батою, а потім закувати у залізо й відправити до іншої камери, закутого в ланцюги від шиї до ніг. Тут він і перебував із кінця 1670-го по 1677 р., коли його звільнили за наказом Кара-Мустафи-паші, великого візира, щоби він посів місце Дорошенка.

Яка вигадливість долі: Юрій, генерал козаків, полишає почесні, майно, країну, щоби вести життя усамітнене та спокійне, яке сподівається знайти у чернечій рясі, але не знаходить нічого іншого, ніж згубне рабство, залізні кайдани та ланцюги, які змушений носити десять років до того часу, коли Фортуна проявляє нарешті милість до нього, ураз змінює лахміття на пурпур і ставить того, хто мріяв про найменші втіхи, до виконання

[р.111] тих самих обов'язків, від яких він так старанно намагався втекти.

Дійсно, Хмельницький сказав патріархові, що найбільше чекає лише смерті, приходу якої часто жадає. Він був переконаний, коли його звільняли від ланцюгів за наказом великого візира, що це робиться аби піддати його новим стражданням. Він досить байдуже поставився до новини про своє звільнення та почесні, які Порта йому надає. Але він засмутився, дізнавшись, що буде змушений полишити чернечий клобук, щоби змінити своє жакливе становище, в якому перебував довгий час, і знову отримати пошану, належну князеві. Він бачив у цьому нові муки. Попри все, він дослухався до переконань патріарха й товмача, які повідомили йому, що він не може порушити наказ великого правителя, не прирікши себе на смерть, а грецьку церкву – на велике приниження.

Його змусили одягнутися в мирське вбрання, принесене Маврокордато. Спочатку його привели до кігая (*le Kihaja*)¹⁴ великого візира, який прийняв його дуже люб'язно. Він хотів

[р.112] знати про особливості його життя і сказав тому, що небо, яке так турботливо його зберегло, присудило його до великої справи, після того, як він переніс стільки страждань. Він побачив себе всупереч власній волі вдруге піднесеним у гідність, яку намагався полишити, і змушений був тепер докладати зусиль, щоби вислужитися й довести свою вірність Порті, роблячи все можливе, аби привести до покори їй невдячний народ, що не розумів милостей, отриманих від цієї могутньої протекції.

Ця промова супроводжувалася подарунком у вигляді гарного коня зі збруєю, на якому він повернувся до нового помешкання, що було йому відведене. До цього йому додали сто золотих цехінів на поточні витрати, а також видавалося п'ять екю денного утримання.

Після кількаденного відпочинку для приведення себе в належний вигляд його було представлено великому візиреві, який закликав його зберігати вірність Порті, подарував йому кафтан з оленя, прикрашений золотом і соболями, чотири кожухи, два латинського покрою та два сукоонних, спорядженого коня

[р.113] та двісті цехінів. Цей царедворець збільшив йому щоденну платню вполовину й наказав вигравіювати печатку, яка б містила його ім'я і його становище гетьмана козаків (*sa qualité de Hasman des Cosaques*). Усе це було тепер дано тому, хто двома днями раніше був закутий у кайдани, позбавлений шматочка хліба, змушений спати на соломі в темній в'язниці, утративши надію коли-небудь звідти вийти, відрізаний від усього світу. Тепер, після цієї аудієнції, він зажив у прекрасному сералі, отримуючи пошану, приймаючи візити та подарунки від турків і всіх найповажніших греків, які під час його перебування в немілості були глухими до всіх його скарг і прохань. Усе це наштовхнуло його на серйозні роздуми про непостійність долі. Він вирішив віднині не відмовлятися від свого високого положення, хіба що втратити його разом із життям.

Він написав за наказом великого візиря козакам листа, в якому оголошував їм, що Порта, повідомлена про ганебну зраду Дорошенка, обрала його новим генералом. Він наголошував, що вона не вірить, нібито козаки так швидко забули всі благодіяння султана, і, якщо вони змушені були слідувати за цим зрадником, вона закликає, щоби вони брали приклад із нього¹⁵,

[р.114] тоді вони збережуть своє життя та майно у цілості. Вона готова всіх їх пробачити та подарувати їм нові милості, якщо вони знову приймуть її підданство й повернуться до своїх осель. Він їх переконував як їхній начальник. Очікуючи повернення до своїх, він відправив до них Стамателло, словам якого вони повинні були вірити, як і

його власним, запевняючи їх, що всі вони¹⁶ походять з вуст великого правителя, у чому незабаром козаки переконаються, якщо поводитимуться достойно.

Забезпечивши Стамателло багатьма копіями цього листа, підписаного Хмельницьким і скріпленого його новою печаткою, тому були дані секретні інструкції, щоб він збирав правдиві відомості про справи московитів, а також закликав козаків обробляти землі, адже якщо Порта буде змушена вести війну її армії бракуватиме фуражу. У той час, коли Стамателло здійснював свій вояж, Хмельницький приготувався, щоб іти в Україну. Великий правитель написав

[р.115] кримському ханові, щоби той готувався взяти участь у майбутніх подіях, зокрема, у поході Порти на Чигирин, головне місто козаків, місцеперебування їхніх генералів. Тож нехай він готує свої загони, аби з'єднатися з армією, яку він збирається туди відправити.

Подорож Стамателло була досить короткою через те, що він не знайшов великої прихильності серед козаків дослухатися до тих порад, які він давав. Вони казали, що лист Юрія Хмельницького несправжній, що їхній справжній генерал цього імені прийняв чернечий постриг, загинув у Татарії, де був рабом, і що це пастка, до якої Порта намагається їх заманити. Попри все, багато з них погоджувалися проявити покору, побачивши цього генерала.

Перекладено за: *De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte.* – Paris: Gueroult, 1689. – 314 p.; Rééd. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p. – P.101–115

Примітки:

- 1 – Мається на увазі перехід П.Дорошенка на бік московитів.
- 2 – Константинопольський патріарх Парфеній IV очолював церкву (з перервами) в 1657–1685 рр.
- 3 – Александр Маврокордато (1641–1709 рр.) – грек-фанаріот, відомий політичний і релігійний діяч Османської імперії.
- 4 – Явна фактична помилка.
- 5 – Очевидно, мається на увазі чернече ім'я Ю.Хмельницького – Геден.
- 6 – Тут – кримський хан.
- 7 – Албанець за походженням Мегмед Кеprüлю (1583–1661 рр.) був великим візирем Османської імперії в 1656–1661 рр., по його смерті цю посаду успадкує його старший син – Фазіль Агмед Кеprüлю (1635–1676 рр.).
- 8 – Стамбульська фортеця Едікуле, яка використовувалася як місце ув'язнення важливих бранців.
- 9 – Тобто, французького монарха Людовіка XIV.
- 10 – Шарль Франсуа Ольє маркіз де Нуантель (1635–1685 рр.) протягом 1670–1679 рр. був послом Франції у Стамбулі.
- 11 – Тобто, Дені де ла Ая, французького посла в османській столиці у 1665–1670 рр.
- 12 – Бостанджі (тур. «bostancı» – садівник) – особиста гвардія султана, здебільшого несли караульну службу, але нерідко виконували й інші функції.
- 13 – Тобто, одним із бостанджі.
- 14 – До одного із сановників.
- 15 – Юрія Хмельницького.
- 16 – Тобто, слова.

№2

Повідомлення де ла Круа про загибель Ю.Хмельницького у зв'язку з нападом запорожців І.Сірка в 1679 р.

[р.147] Маймар Ага (*Maymar Aga*), головний наглядач і верховний інтендант будівель та укріплень, який є радше каменярем, аніж інженером, брав участь у цьому поході. Було відправлено шість яничарських загонів на галерах у Чорне море під командуванням Каплан-паші (*Caplan Pacha*), щоби перевезти його самого та його робітників і забезпечити виконання цього наміру.

Вони з руїн відновлювали Варну, місто на Чорному морі. Було доставлено сюди безліч каміння та інших будівельних матеріалів, завантажених на кораблі (*des Saïques*)¹.

Але щойно цей начальник накреслив план даної будівлі й почав рити траншеї під фундаменти, як Сірко, ватажок запорозьких козаків (*Cirko, chef des Cosaques Zaporoches*), який ішов з 15 тис. чол. у похід проти татар, аби забрати їхню худобу, прийшов випадково до цього місця, де застав цих робітників.

[р.148] Він їх оточив, не розбираючись, чи то турки, чи татари. Справа для нього була досить легкою, адже число його воїнів набагато переважало. Він їх вирубав упень, залишивши тільки кількох «язиків» для відправки великому князеві московському. Він отаборився у цьому місці, очікуючи наказів цього володаря. Юрій Хмельницький був тут убитий (*George Kemielniski y fut tué*), а Маймар Ага з великими труднощами зміг уникнути цієї жахливої небезпеки й був надзвичайно щасливий, що зміг утекти морем.

Перекладено за: *De la Croix. Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie par le sieur de la Croix, sy-devant secrétaire de l'ambassade de France à la Porte.* – Paris: Gueroult, 1689. – 314 p.; Reéd. – La Haye: Chez Jacques Carrel, 1689. – 210 p. – P.147–148

Примітки:

1 – Від слова «каїк» або «саїк» походить назва козацької чайки.

№3

Свідчення шевальє де Божо (Ф.-П.Далерака) про отруєння турками Ю.Хмельницького

Турки, завоювавши цю провінцію, залишили у цій країні керувати управителя під іменем князя України (*sous le nom de Prince d'Ukraine*), що перебував у залежності від них подібно тій, яку мають господарі Валахії, Молдавії та Трансільванії. Той управитель, який був поставлений тут першим, був сином того козака, який колись підняв повстання під час правління Владислава, сина Сигізмунда. Його звали Хмельницький (*Chmielnicki*) (інші називають його *Chuminsko*, що треба вимовляти як *Schmielnieski*)¹. Але турки його незабаром отруїли.

Перекладено за: *Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX.* – Amsterdam: Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. – 490 p. – P.91

Примітки:

1 – Насправді Юрієві Хмельницькому передував Петро Дорошенко.

The article reviewed the state of French public familiarity with the course of military operations in the Ukraine in the second half of XVIIth century, analyzed the reasons for the interest of French diplomats to the personality of Yurii Khmel'nyts'kyi, collected their testimonies about him.

